

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз доктринальних підходів до розуміння поняття доброчесності у сучасному праві. Досліджено генезу поняття від античної філософії через римське приватне право до сучасного українського законодавства. Проаналізовано нормативне закріплення категорії доброчесності в Цивільному кодексі України, Конституції України та спеціальному законодавстві. На основі аналізу наукових праць українських та зарубіжних дослідників виокремлено основні доктринальні підходи до тлумачення доброчесності: морально-етичний, правовий, інституційний та інтегративний. Запропоновано авторське визначення поняття доброчесності як комплексної правової категорії.

Ключові слова: *доброчесність, добросовісність, принципи права, цивільне право, судова влада, правова доктрина, етика чеснот, bona fides.*

The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of doctrinal approaches to understanding the concept of integrity in modern law. The genesis of the concept is examined from ancient philosophy through Roman private law to contemporary Ukrainian legislation. The normative consolidation of the category of integrity in the Civil Code of Ukraine, the Constitution of Ukraine, and special legislation is analyzed. Based on the analysis of scholarly works by Ukrainian and foreign researchers, the main doctrinal approaches to the interpretation of integrity are identified: moral-ethical, legal, institutional, and integrative. The author proposes a definition of integrity as a complex legal category.

Keywords: *integrity, good faith, principles of law, civil law, judiciary, legal doctrine, virtue ethics, bona fides.*

Актуальність дослідження. Поняття доброчесності посідає одне із центральних місць у сучасній правовій доктрині та законодавстві України. Актуальність дослідження цієї категорії зумовлена низкою факторів, серед яких слід виділити: по-перше, конституційне закріплення доброчесності як критерію до кандидата на посаду судді (ст. 127 Конституції України); по-друге, інтенсивне використання даного поняття в судовій практиці, зокрема Верховного Суду України; по-третє, відсутність законодавчого визначення поняття, що створює значні труднощі при його застосуванні. Як слушно зазначає Т. Азаренко, «в сучасній правовій науці відсутнє єдине правове визначення поняття доброчесності, що створює значну прогалину в законодавстві» [1, с. 39].

Метою статті є здійснення комплексного аналізу доктринальних підходів до поняття доброчесності, виявлення їхніх переваг та недоліків, а також формування авторського бачення щодо сутності цієї правової категорії. Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією принципу доброчесності у різних галузях права. Предметом дослідження є нормативно-правові акти, доктринальні джерела та судова практика, що стосуються поняття доброчесності.

Історичні корені поняття доброчесності сягають античної філософії, де ця категорія розглядалася переважно в етичному вимірі. У сучасному словнику з етики поняття «доброчесність» ототожнюється з поняттям «чеснота», де останнє розглядається як «позитивна моральна якість, зумовлена свідомістю та волею людини, яка є узагальненою стійкою характеристикою людини, її способу життя, вчинків; якість, що характеризує готовність і здатність особистості свідомо й неухильно орієнтуватись у своїй діяльності та поведінці на принципи добра і справедливості» [2, с. 387-388]. Важливою особливістю античного розуміння доброчесності було те, що вона розглядалася не як абстрактна ідея, а як практична мудрість, що проявляється у конкретних діях людини.

Особливе значення для розвитку правового розуміння доброчесності мало римське приватне право, де сформувалася категорія *bona fides* (добра совість). Як зазначає О. Красовський, «добросовісність у римському праві походить від поняття *fides*, яке мало релігійне та моральне підґрунтя» [3, с. 89]. У римському праві принцип *bona fides* функціонував не просто як ціннісний орієнтир, а як реальний регулятор приватних правовідносин. Суди на основі принципу добросовісності (*iudicia bonae fidei*) та вироблені преторами ексцепції (*exceptio doli*) стали ефективним інструментом захисту прав учасників цивільного обороту [3, с. 91].

Трансформація категорії *bona fides* у процесі всього розвитку римського приватного права пройшла шлях від релігійного та етичного принципу до загальноцивілістичного принципу природного права. Як підкреслює Н. Камінська, «доброчесність ґрунтується на принципах римського права, а саме *bona fides*, доктрині *venire contra factum proprium*, еволюціонувавши в міжнародні та європейські стандарти» [4, с. 33]. Ця еволюція мала вирішальне значення для рецепції римського права європейськими правовими системами та подальшого закріплення принципу добросовісності у сучасному цивільному законодавстві.

Конституція України закріплює доброчесність як одну з вимог до кандидата на посаду судді. Згідно зі статтею 127 Основного Закону, «на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи в галузі права не менш як п'ять років». При цьому однією з ключових вимог є відповідність кандидата критерію доброчесності. Важливо зазначити, що Конституція України не містить визначення самого поняття доброчесності, що створює підґрунтя для його доктринального тлумачення [5].

Конституційна категорія доброчесності щодо суддів набула особливого значення після внесення змін до Конституції України у 2016 році. Як зазначає Т. Азаренко, «критерієм доброчесності, згідно зі статтею 127 Конституції України, має відповідати суддя та кандидат на посаду судді» [1, с. 40]. При цьому невідповідність судді критеріям доброчесності чи відмова судді від такого оцінювання є підставою для звільнення його з посади, що підкреслює фундаментальний характер цієї вимоги.

Цивільний кодекс України закріплює принципи добросовісності, справедливості та розумності як загальні засади цивільного законодавства. Згідно з пунктом 6 статті 3 ЦК України, серед загальних засад цивільного законодавства закріплено справедливість, добросовісність та розумність. При цьому стаття 3 ЦК України встановлює, що «не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах» [6]. Як зазначає К. Валігура, «включення окремих оціночних категорій у текст законів здійснюється в рамках загальної моралізації

українського законодавства» [7, с. 13].

Варто звернути увагу на термінологічне розрізнення понять «добročесність» та «добросовісність» у законодавстві України. Якщо Конституція України та Закон «Про судоустрій і статус суддів» використовують термін «добročесність» стосовно суддів, то Цивільний кодекс оперує поняттям «добросовісність». Ця відмінність не є випадковою і відображає різні аспекти прояву чесної поведінки: добročесність як сталий морально-етичний стан особи протиставляється добросовісності як принципу поведінки у конкретних правовідносинах.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII детальніше регламентує питання добročесності суддів. Стаття 62 цього Закону встановлює обов'язок судді щорічно подавати декларацію добročесності, що є важливим інструментом забезпечення відповідності судді цьому критерію. Крім того, Закон передбачає створення Громадської ради добročесності як спеціального органу, що здійснює оцінку кандидатів на посаду судді та діючих суддів на відповідність критерію добročесності [8].

Згідно із Законом України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII, добročесність визначається як «спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів і відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень» (ст. 4) [1, с. 39]. Це визначення є одним із небагатьох законодавчо закріплених *understandings* поняття добročесності в українському праві.

Аналіз наукових праць дозволяє виокремити кілька основних доктринальних підходів до розуміння добročесності, кожен з яких має свої особливості та сфери застосування. Слід зазначити, що в українській правовій науці досі не сформувалося єдиного підходу до визначення цього поняття, що пояснюється його багатоаспектністю та складністю.

Морально-етичний підхід розглядає добročесність переважно як категорію етики, що перенесена у правове поле. Прихильники цього підходу наголошують на зв'язку добročесності з моральними цінностями та етичними нормами. Н. Камінська зазначає, що добročесність є «правовою, морально-етичною та філософською категорією, пов'язаною з людиною, посадовою або службовою особою, інституціями, владними органами» [4, с. 33]. Цей підхід має глибоке історичне коріння, оскільки античні філософи трактували чесноти саме як етичні категорії.

Перевагою морально-етичного підходу є його відповідність загальнолюдським цінностям та можливість врахування морального виміру права. Однак недоліком цього підходу є певна невизначеність критеріїв добročесності, що ускладнює його практичне застосування. Як справедливо зазначають дослідники, «відсутність чіткого визначення може призвести до маніпуляції при перевірці на добročесність» [1, с. 40]. Це створює ризики довільного застосування поняття добročесності у правовій практиці.

Правовий підхід розглядає добročесність як принцип права, що має нормативний характер і підлягає безпосередньому застосуванню. К. Валігура наголошує, що «принцип добросовісності – це загальноправовий принцип, який передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки суб'єктів при виконанні своїх юридичних обов'язків» [7, с. 11]. Цей підхід акцентує увагу на формально-визначеному характері добročесності як вимоги закону.

Представники правового підходу звертають увагу на те, що добročесність має не

лише моральний, але й юридичний зміст. Як зазначає К. Валігура, «категорія «добросовісність» закріплена в документах міжнародної уніфікації права: добросовісність здійснення прав і виконання обов'язків проголошується принципом міжнародного договірного права» [7, с. 15]. Це дає підстави розглядати добросовісність як категорію, що має власне правове наповнення, відмінне від суто морального.

Інституційний підхід розглядає добросовісність як вимогу до представників певних інститутів, передусім судової влади. Цей підхід набув особливого поширення у контексті судової реформи в Україні. Як зазначає О. Гришук, «добросовісність судді є необхідною морально-етичною складовою діяльності судді» [9, с. 24]. Прихильники цього підходу наголошують на особливій ролі суддів як носіїв публічної влади та необхідності пред'явлення до них підвищених морально-етичних вимог.

Інституційний підхід отримав своє закріплення у Положенні «Про добросовісну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», яке встановлює відповідні вимоги до посадових осіб [10]. Це свідчить про поширення інституційного підходу за межі судової системи на інших представників публічної влади.

Інтегративний підхід прагне поєднати позитивні риси попередніх підходів, розглядаючи добросовісність як комплексну правову категорію, що поєднує морально-етичний, правовий та інституційний аспекти. Т. Азаренко пропонує власне визначення поняття добросовісності як «комплексного морально-етичного критерію, який містить низку вимог до публічних службовців, дотримання яких свідчить про його неупередженість, незалежність, чесність і добросовісність» [1, с. 45]. Інтегративний підхід дозволяє уникнути однобічності та надати більш повне уявлення про сутність добросовісності.

Важливою перевагою інтегративного підходу є його відповідність сучасним тенденціям розвитку права, які характеризуються зближенням моральних та правових норм, а також посиленням уваги до етичних аспектів діяльності публічних інституцій. Разом з тим, цей підхід потребує подальшої теоретичної розробки, зокрема щодо визначення співвідношення окремих елементів поняття добросовісності та механізмів їх взаємодії.

Порівняльно-правовий аналіз демонструє, що принцип добросовісності (*good faith*) є визнаним у більшості європейських правових систем. Як зазначає К. Валігура, «категорія «добросовісність» закріплена в документах міжнародної уніфікації права: добросовісність здійснення прав і виконання обов'язків проголошується принципом міжнародного договірного права» [7, с. 15]. Цей принцип закріплений у Принципах європейського контрактного права та впливає на законодавство держав-членів Європейського Союзу.

Особливий інтерес представляє досвід країн романо-германської правової сім'ї, де принцип добросовісності має давні традиції. Зокрема, Цивільний кодекс Нідерландів 1992 року передбачає, що добросовісність не лише доповнює зобов'язання сторін, але й може модифікувати або припиняти їх дію. Цей підхід демонструє можливість надання принципу добросовісності самостійної нормативної сили, що виходить за межі простого декларування.

Практика Європейського суду з прав людини також має важливе значення для розуміння добросовісності у контексті судової влади. Як зазначає О. Гришук, «поширення постправди в судовій сфері, зокрема розпалювання ненависті і дезінформації в ЗМІ, призводить до тиску на суддів, негативно впливає на рівень правосвідомості суспільства та

рівень довіри до судової влади» [9, с. 24]. Це підкреслює важливість доброчесності суддів для забезпечення ефективного правосуддя та довіри громадян до судової влади.

Здійснюючи оцінку проаналізованих джерел, слід зазначити, що нормативні джерела (Конституція України, Цивільний кодекс України, Закон «Про судоустрій і статус суддів») закріплюють поняття доброчесності лише фрагментарно, не надаючи його визначення. Це створює значні труднощі для правозастосування, оскільки суди та інші державні органи змушені самостійно формулювати критерії доброчесності. Як справедливо зазначає Т. Азаренко, «відсутність законодавчо визначеного поняття доброчесності є значною прогалиною в законодавстві» [1, с. 40].

Доктринальні джерела демонструють різноманітність підходів до розуміння доброчесності, що відображає складність та багатоаспектність цього поняття. Монографічні дослідження, зокрема праця Ф.П. Шульженко, І.М. Шаркової, О.О. Гайдуліна «Морально-правові принципи доброчесності та добросовісності: генеза та парадигма сучасної рецепції», надають глибокий історико-правовий аналіз еволюції поняття [3, с. 96]. Наукові статті присвячені переважно окремим аспектам доброчесності (доброчесність суддів, доброчесність у цивільному праві тощо), що не дозволяє сформулювати цілісне уявлення про цю категорію.

Судова практика, зокрема рішення Верховного Суду України, демонструє спроби конкретизації критеріїв доброчесності. У презентації «Застосування принципу добросовісності при вирішенні спорів» наголошується, що норми ст. 16 ЦК України мають на меті стимулювати учасників цивільних відносин до добросовісного та розумного здійснення своїх цивільних прав [11]. Вищою радою правосуддя розроблено «Критерії доброчесності судді» та «Єдині показники для оцінки доброчесності та професійної етики судді», що сприяє уніфікації підходів до оцінки відповідності судді критерію доброчесності [12].

На основі проведеного аналізу вважаємо за доцільне запропонувати наступне авторське визначення поняття доброчесності: доброчесність – це комплексна правова категорія, що характеризує сталий морально-правовий стан особи, який виявляється у її сумлінній, чесній та справедливій поведінці, відповідальності перед суспільством та державою, дотриманні вимог закону та етичних норм, а також здатності забезпечувати довіру до діяльності публічних інституцій. Це визначення поєднує морально-етичний, правовий та інституційний аспекти доброчесності, що відповідає інтегративному підходу до її розуміння.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, поняття доброчесності пройшло тривалий шлях еволюції від античної етики чеснот через римське приватне право (*bona fides*) до сучасного законодавства, що свідчить про його фундаментальний характер для правової системи. По-друге, в українському законодавстві поняття доброчесності закріплене на конституційному рівні та у спеціальному законодавстві, проте відсутність його законодавчого визначення створює труднощі для правозастосування.

По-третє, в українській правовій доктрині склалися чотири основні підходи до розуміння доброчесності: морально-етичний, правовий, інституційний та інтегративний, кожен з яких має свої переваги та недоліки. Найбільш перспективним є інтегративний підхід, що дозволяє врахувати різні аспекти цього поняття. По-четверте, європейський досвід демонструє можливість надання принципу добросовісності самостійної нормативної

сили, що може бути використано при вдосконаленні українського законодавства.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці конкретних критеріїв та показників доброчесності для різних категорій суб'єктів права, аналізі судової практики застосування цього поняття, а також у порівняльно-правовому аналізі закріплення принципу доброчесності у законодавстві зарубіжних країн. Важливим напрямком є також дослідження механізмів забезпечення доброчесності та відповідальності за її порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Азаренко Т.І. Правові аспекти визначення поняття «доброчесність» / Т.І. Азаренко // Наука і правоохорона. – 2021. – № 3(53). – С. 39-46.
2. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики / М.Г. Тофтул. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 416 с.
3. Красовський О.О. Зародження уявлень щодо добросовісності в римському цивільному процесі / О.О. Красовський // Держава і право. – 2024. – Вип. 95. – С. 89-97.
4. Камінська Н.В. Доброчесність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ / Н.В. Камінська // Філософські та методологічні проблеми права. – 2023. – № 2(26). – С. 32-41.
5. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – ст. 141. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr> (дата звернення: 15.01.2025).
6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – ст. 356. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15> (дата звернення: 15.01.2025).
7. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права та міжнародного приватного права / К. Валігура // Цивільне право і процес. – 2020. – № 4. – С. 11-16.
8. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – ст. 545. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19> (дата звернення: 15.01.2025).
9. Гришук О. Доброчесність судді через призму сучасних соціальних трансформацій / О. Гришук // Слово Національної школи суддів України. – 2020. – № 1(30). – С. 18-25.
10. Про доброчесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Положення // Liga Zakon. – URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF1TM00A> (дата звернення: 15.01.2025).
11. Застосування принципу добросовісності при вирішенні спорів : презентація Верховного Суду України. – 2022. – URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_zastos_prun_dobroso.pdf (дата звернення: 15.01.2025).
12. Критерії доброчесності судді : Єдині показники для оцінки доброчесності та професійної етики судді // Вища рада правосуддя. – URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/49121> (дата звернення: 15.01.2025).